

- ¹⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 38 — 39; Документи об освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — Киев, 1965. — С. 72.
- ¹¹ Документи об освободительной войне украинского народа. — С. 153, 187, 194.
- ¹² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.
- ¹³ Там же. — С. 118.
- ¹⁴ Там же. — С. 154.
- ¹⁵ Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1925. — Т. 138 — 140. — С. 73.
- ¹⁶ Цит. за: Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 72.
- ¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 11. — СПб., 1879. — С. 764.
- ¹⁸ Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. — С. 214.
- ¹⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.
- ²⁰ Липинський В. Назв. праця. — С. 117 — 120, 129.
- ²¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 152.
- ²² Там же. — Т. 3. — С. 120.
- ²³ Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). — К., 1961. — 234 с.
- ²⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 57.
- ²⁵ Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648 — 1654 гг.) и борьба против нее крестьян и казацкой гольтыбы // История СССР. — 1971. — № 3. — С. 73.
- ²⁶ Документи Богдана Хмельницького. — С. 252.
- ²⁷ Степанков В. С. Назв. праця. — С. 74.
- ²⁸ Документи Богдана Хмельницького. — С. 54, 56 — 57.
- ²⁹ Там же. — С. 333.
- ³⁰ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 765.
- ³¹ Там же. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 447.
- ³² Документи Богдана Хмельницького. — С. 325.
- ³³ Цит. за: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 246.
- ³⁴ Документи Богдана Хмельницького. — С. 196.
- ³⁵ Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 236 — 246.
- ³⁶ Див., наприклад: Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 р. // Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. — Нью-Йорк—Львів—Київ—Мюнхен, 1993. — С. 13 — 38.

В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський)

Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 — 1657 рр.)

Серед багатьох аспектів Національної революції 1648 — 1676 рр., що потребують подальшого дослідження, продовжує залишатися організація влади Української держави в середині XVII ст., коли закладалися основи функціонування її інституцій. Не торкаючись історіографічного сюжету (це тема спеціальної наукової розробки), відзначу важливий внесок у вивчення поставленої проблеми В. Липинського, котрий вперше зробив спробу з'ясувати хід розбудови Української держави, роль у цьому процесі еліти й визначної особи. Її окремих сторін торкалися у 20 — 60-х рр. І. Бойко, М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Р. Лашенко, О. Оглоблин, Л. Окиншевич, М. Петровський, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, М. Слабченко, О. Терлецький, А. Ткач, Ф. Шевченко, С. Шелухін, А. Яковлів й інші вчені. Після періоду «замовчування» (70 — 80-ті рр.) у вітчизняній історіографії питань державної влади за гетьманування Б. Хмельницького інтерес до них помітно зріс у першій половині 90-х рр. (праці О. Апанович, В. Борисенка, М. Брайчевського, І. Верби, О. Гуржія, Я. Дашкевича, В. Замлинського, Ю. Мицика, Л. Мельника, О. Путра, В. Смоля, В. Шевчука, Я. Федорука, В. Цибульського й інших авторів). Серед зарубіжних дослідників 70 — першої половини 90-х рр. наведемо С. Величенка, З. Вуйцика,

Д. Гаєцького, Я. Качмарчика, С. Охманн, Ф. Сисина, О. Субтельного, П. Феденка.

І все ж, повторюся, проблема еволюції політичної форми правління Української держави та ролі в ній Б. Хмельницького є однією з найменш вивчених й водночас найбільш дискусійних. Не ставлячи за мету з'ясування всього комплексу питань, безпосередньо й опосередковано зв'язаних з нею, обмежуся лише спробою пунктирно окреслити найголовніші віхи еволюції влади гетьмана від виборного глави козацтва до одноособового володаря держави й процесу зародження ідеї українського монархізму. Вважаю також за необхідне пояснити, що стан джерельної бази (відсутність документації гетьманської, полкових і сотенних канцелярій; переписки, спогадів, щоденників старшин) змусив автора частіше, ніж це б йому хотілося, вдаватися до припущень, а в ряді випадків взагалі відмовитися від спроб відповісти на окремі запитання, що виникали в ході дослідження проблеми.

Спочатку висловлю кілька міркувань з приводу рівня розвитку в українському суспільстві національної державної ідеї та місця в ній монархізму напередодні 1648 р. По-перше, з розпадом Української імперії (Київської Русі) еліті не вдалося ні об'єднати в межах національної держави етноукраїнські землі, ні зберегти їх незалежність. Традиційно низький рівень в її ментальності монархічної ідеї — «Української корони», перевага у ній особистих і регіональних інтересів над національно-державними, вкрай слабка внутрішньополітична консолідація зумовили неспроможність панівної верстви організувати й очолити боротьбу українців за створення незалежної держави.

До середини XVI ст. у політичній самосвідомості князів і панів зводиться нанівець (якщо не зникає зовсім) ідея необхідності відновлення Українського князівства. Гадаю, що саме тому еліта українського суспільства, через своїх представників на Люблінському сеймі 1569 р., задовольнившись гарантіями збереження соціально-економічних та мінімальних релігійно-культурних (православної віри й української мови) інтересів, не висунула програми відрубного устрою для України-Русі, ідеї триалістичної концепції унії між нею, Польщею і Литвою². З цього часу розпочався заключний період денационалізації й полонізації князів й шляхетської верхівки, які в другій чверті XVII ст. почали охоплювати середню й дрібну шляхту, міський патріціат, верхівку духовенства й козацьку старшину.

Відсутність у князів і шляхти ідеї українського монархізму, по-перше, сприяла їх консолідації з польсько-литовськими феодалами у єдиний правлячий стан Речі Посполитої, по-друге, дозволила їм безболісно визнати іноземного володаря (польського короля) за свого сюзерена. Відчуваючи себе рівноправними громадянами Речі Посполитої, вони швидко проїнялися «ідеєю політичного патріотизму»³, який, по суті, був польським патріотизмом. І що характерно, палкими патріотами нової вітчизни, ревними захисниками її територіальної цілісності виступали не лише ополечені й окатоличені, але й, за незначним винятком, православні шляхтичі (а за даними досліджень З. Анусіка, О. Мальчевського та Н. Яковенко, останні становили більшість шляхетського стану на терені Волинського, Брацлавського і Київського воєводств)⁴, котрі усвідомлювали приналежність до українців й пам'ятали про княжу Русь та Київ як її столицю⁵. Так сталася національна катастрофа: народ втратив економічно найсильніший, політично найвпливовіший, найосвіченіший стан, який у тогочасній Європі «звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкву й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства»⁶.

По-друге, внаслідок відсутності незалежної держави та втрачання елітою ролі виразника й захисника національно-політичних інтересів українського народу його самосвідомість протягом XIV — XVI ст. розвивалася дуже повільно (він ще не усвідомлював своєї етнічної окремішності від білорусів і росіян, а етноукраїнська територія не мала своєї чітко визначеної власної назви). Лише з кінця XVI ст., внаслідок поширення реформаційної ідеології

(хоча у ній переважали соціальні мотиви ⁷); культурно-освітньої діяльності князя К. Острозького, братств й письменників-полемістів; сеймової боротьби частини шляхти у захист православної церкви; виходу на арену національно-політичного життя козацького стану започатковується період «лавиноподібного піднесення національної свідомості» ⁸. Так, поширюється назва «руський» (у розумінні український) народ й вперше з'являється назва «український народ», виповнена етнополітичним змістом; зароджуються ідеї спадкоємності і безперервності у розвитку українського народу з часів княжої Русі; єдності українців незалежно від конфесійної приналежності; окреслюється усвідомлення українцями себе як окремишньої від сусідніх етнічної спільноти; розпочинається боротьба за збереження історичних традицій нації, що протиставлялася націям-мігрантам, державні права української мови, впровадження народної мови в літературу; зароджується поняття національного ренегатства; формується серед шляхти погляд на себе як на «руський народ політичний», який добровільно прилучився до польської корони, зберігаючи свої права і привілеї тощо ⁹.

По-третє, з кінця XVI ст. козацький стан, переживаючи бурхливий процес становлення, почав виконувати «історичну місію національного речника українського народу», набувати функції «носія української державності» ¹⁰. Разом з тим, як на мою думку, у сучасній літературі окреслилася тенденція до ідеалізації «демократичності» форми правління Запорозької Січі, під якою часто-густо приховуються прояви класичної охлократії, вкрай небезпечної для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин з часом розвинувся у ніким і нічим не обмежене всевладдя (а відтак і свавілля) цих рад. Адже керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заложником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних чи негативних емоцій козацького загалу, постійно відчувало загрозу втрати не лише посади, але й життя. За свідченням французького інженера й картографа Г. Л. де Боплана, «гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважливішим у військовому поході... Бо коли трапляється йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана, як я вже це описав. Управляти ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні (підкреслено мною — В. С.)» ¹¹.

З другого боку, подібна практика розв'язання найважливіших питань життя Війська Запорозького створювала сприятливу атмосферу для інтриг та відвертої боротьби за владу, відкривала шлях до втручання з боку польського уряду. Нерідко «чорна» рада перетворювалася у слухняне знаряддя в руках досвідчених політиків чи спритних демагогів для досягнення поставлених цілей. Постійна міжусобна боротьба, зміна політичного курсу вкрай негативно позначалися на процесі консолідації козацького стану, результатах боротьби з Річчю Посполитою. В ніякому разі не можна ігнорувати згубного впливу охлократично-демократичних принципів політичного життя на формування ментальності козацтва. Насамперед вони приводили до домінування в шкалі морально-соціальних цінностей особистої свободи над обов'язком перед владою; виробляли стереотип спротиву будь-яким заходам з боку старшинської адміністрації, спрямованих на її обмеження (що було неминучим у процесі становлення механізму державної влади). Під цим кутом зору виглядає слушним тонке спостереження сучасника Національної революції німецького історика Е. Франціска, що козаки понад усе цінували свою «дику свободу» ¹². В їх очах гетьмани Війська Запорозького виступали ні представниками, ні носіями єдиної законної влади, а лише слухняними виконавцями козацької волі. Почала вироблятися ганебна практика в скрутні часи ведення воєнних дій проти Польщі (з часу повстання С. Наливайка до повстання під проводом Д. Гуни) рятувати власне життя ціною видачі ворогові своїх старшин. Для цього було знайдене виправдання у вра-

жаючий своєю аморальністю простій, але дуже прагматичній формулі: «Нехай твоя голова (буде) за всі наші голови»¹³.

У самосвідомості козацького стану до початку 1648 р. продовжували панувати соціальні інтереси. З другого десятиріччя XVII ст. намітилася тенденція посилення захисту інтересів «всього народу Руського». Під час повстання 1637 — 1638 рр. вперше висувається програма, в якій гасло боротьби за «віру християнську» і козацькі «золоті вольності» поєднується з гаслом боротьби за ліквідацію панування ляхів і панів на терені «всієї України» (території Південної і Центральної частини Київського воєводства — В. С.)¹⁴. Все ж старшина не спромоглася висунути ідеї про надання козацькій Україні хоча б обмеженої автономії у складі Речі Посполитої. В джерелах зустрічаємо лише невиразні натяки на її зародження.

Характеризуючи політичну самосвідомість козацтва, зазначу, що воно, як і шляхта, розглядало польського короля єдиним джерелом законної влади і справедливості, на що слушно звернув увагу канадський дослідник С. Величенко¹⁵. Разом з тим не варто переоцінювати міцності коренів його монархічних настроїв, як, очевидно, і серед селянства й міщанства, бо далеко не завжди особа короля виступала для них священною, а його влада — владою, даною від Бога. У цьому відношенні красномовним є свідчення ксьондза С. Окозького (перебував у складі польського війська під час битви 16 грудня 1637 р. під Кумейками), що ворог (повстанці — В. С.), наступаючи табором, «гучним криком, богохульством, лихослів'ям, непристойними і лайливими словами ганьбив і ображав шляхту, жовнірів, гетьманів і самого короля»¹⁶. В 1636 р. один з бунтівних галицьких селян заявив: «Король — лях, гетьман — лях, коли б ще Бог був ляхом, тоді б усім нам був кінець»¹⁷. Каральна експедиція польської армії проти повстанців у 1637 р. породила серед сокальських міщан розмови про жорстокість короля Владислава IV, за яку він мав би поплатитися¹⁸.

Зроблю кілька висновків:

1. На середину XVII ст. ні стара родова еліта, ні нова, котра формувалася, не спромоглися сформувати української державної ідеї.

2. Внаслідок зради аристократії українське суспільство втратило ідею української корони, української монархії (її замінила ідея польської корони, польської монархії), що могла стати ідейно-політичним стрижнем боротьби за відродження Української держави як спадкоємниці княжої Русі та королівства Д. Галицького. Правда, з розвитком національної самосвідомості серед частини козаків, селян і міщан почала визрівати думка незаконності влади польського короля як чужинця, що за певних обставин могло привести до переконання в необхідності її заміни владою українського володаря.

3. В умовах формування зародку національної держави республіканська охлократично-демократична форма правління містила в собі серйозну небезпеку для його подальшого розвитку й успішного завершення боротьби за визволення України з-під польського колоніального гніту, за її незалежність.

На початку 1648 р. спалахнуло козацьке повстання, яке через півроку переросло в Національну революцію, що тривала, на думку автора, до 1676 р. * Її зміст полягав у розв'язанні двох вкрай важливих завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й утвердження у ній нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої лежала б дрібна (фермерського типу) козацька власність на землю. Апогей революції припав на період гетьманування Б. Хмельницького, коли інтенсивно йшов процес розбудови держави: форми правління, устрою, інституцій.

За свідченням джерел, обрання його гетьманом відбулося на «чорній» раді відразу ж після захоплення Січі у першій половині лютого 1648 р.¹⁹. І перші кроки у справі відносин з польською стороною Б. Хмельницькому доводилося робити лише за згодою козацької ради. Вдруге вона скликається у середині березня з приводу прибуття послів коронного гетьмана М. Потоцького. Проходила досить бурхливо (на майдані «наслушалися суворих голосів відповіді й різних вигуків»). Від її імені гетьман передав М. Потоцькому вимоги, що передбачали надання козацькому регіону статусу самоуправління

в складі Польщі²⁰. М. Потоцький у листі до короля констатував, що повстанці «хочуть також абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними монархами і робити все, що лише забагнеться їхній волі та бажанню»²¹.

Після здобутих українською армією перемог під Жовтими Водами і Корсунем Б. Хмельницький передав коронному гетьманові програму вимог урядові, що передбачала створення по Білу Церкву й Умань удільної, з визначеними кордонами, держави²². І що впадає у вічі: вона викликала надзвичайно гостру негативну реакцію з боку представників польської еліти, котрі побачили у ній, по-перше, відродження ідеї українського монархізму, по-друге, смертельну небезпеку для існування Речі Посполитої. В кінці травня — першій половині червня поширюються чутки про наміри гетьмана створити Українську державу ("вільне козацьке князівство") і проголосити себе її монархом ("князем")²³. Маршалок польського сейму Б. Лещинський не приховував обурення тим, що Б. Хмельницький «у своєму задумі хотів заснувати Руську монархію»²⁴.

Виникає запитання: а чи самі Б. Хмельницький та його соратники усвідомлювали значущість відновлення ідеї української монархії? Аналіз джерел дозволяє дати негативну відповідь. Вони, як і більшість козацтва, продовжували вважати Річ Посполиту своєю Батьківщиною, а короля — її єдиним законним володарем. Під час розмови з красноставським старостою М. Собеським гетьман нарікав на те, що «ви п(ани) поляки короля не слухаетесь і з ним не рахуетесь, кожен з вас керується лише своєю головою і нічого не робите». Чув він також від козаків міркування, що «король буде єдиним головою, якого ви і ми всі будемо слухати»²⁵. Не випадково Б. Хмельницький, дізнавшись про смерть Владислава IV, відразу ж попросив брацлавського воєводу А. Кисіля повідомити, «кого Річ Посполита королем мати хотіла б»²⁶. Тому висловлена ідея створення козацької держави не передбачала ні відновлення Української держави як спадкоємниці княжої Русі, ні відродження ідеї українського монархізму. Можна лише говорити про початок становлення ідеї автономізму²⁷. Мало цього, доводиться визнати, що національно-політична свідомість старшини й козацтва в цілому не піднялися у цей час навіть до ідеї автономізму, вони прагнули домогтися відновлення прав і вільностей Війська Запорозького, що базувалися на козацькому традиціоналізмі²⁸.

В умовах бурхливого розвитку революції важливого значення набуває проблема взаємовідносин влади гетьмана та «чорної» ради. Здобуті перемоги сприяли стрімкому зростанню його авторитету серед населення. Вже під час походу до Білої Церкви мешканці сіл і міст зустрічали надзвичайно урочисто «свого визволителя і рятівника віри», визнавали за ним всю повноту влади²⁹. І все ж у військовому таборі під Білою Церквою, де зібралися десятки тисяч воїнів, становище Б. Хмельницького було складним. В середині червня з Полонного (на основі змісту листа, отриманого від білоцерківського намісника) повідомляли, що він «жодним чином не може вгамувати свавілля черні»³⁰. За свідченням іншого джерела, гетьман не міг мати у повстанців міцної влади, бо вони «навчилися топити своїх гетьманів»³¹.

Виявляється розходження у позиціях Б. Хмельницького й більшості воїнів щодо відносин з Польщею. Враховуючи відмову хана від подальшої участі у воєнних діях, існування загрози вступу на терени України московського війська як союзника Польщі у боротьбі проти татар, схильність старшини і реєстрового козацтва до замирення з королем, він не відкидає можливості початку переговорів з Варшавою. Нереєстрові козаки, покозачені селяни й міщани рішуче наполягали на продовженні наступу. Тому, коли з'явився посланець від А. Кисіля П. Ласко з пропозицією укласти перемир'я й надіслати посольство до Варшави, гетьман погодився її прийняти. Але скликана 10 червня «чорна» рада й слухати про це не хотіла, вимагаючи «втяти йому (П. Ласку — В. С.) голову». Врешті решт вирішили перенести обговорення питання на 12 червня. Робота ради проходила дуже напружено й тривала 7 годин. Лише з великими труднощами Б. Хмельницькому вдало-

ся переконати її схвалити рішення про відмову від наступу й надіслання посольства до польської столиці. Було також вирішено, що після двотижневого перебування у домівках всі знову зберуться до війська й заслухають «реляцію, яку привезуть посли»³². Вдруге П. Ласко прибув до гетьмана 27 червня. Для того, щоб зачитати листа від А. Кисіля й обговорити відповідь йому, він скликає через день «чорну» раду³³.

Б. Хмельницький проводить курс на підпорядкування створюваних полкових і сотенних органів влади та їх перетворення в інструмент своєї політики; добивається негайного виконання виданих указів і розпоряджень. Оскільки в руках місцевої адміністрації поєднувалося виконання цивільних і військових функцій, важко переоцінити значення для зміцнення гетьманської влади й діяльності державного апарату розроблених і прийнятих у червні «Статей про устрій Війська Запорозького». Деякі джерела дають підставу висловити міркування, що їх прерогативи виходили за межі суто військового статуту й поширювалися на інші сфери життя козацької України (адже поняття «Військо Запорозьке» включало в себе не лише власне козацькі збройні сили, але й козацьку державність, що розвивалася з кінця XVI ст.), тобто, по суті, стали першим конституційним актом молоді України держави.

Спираючись на нього, він намагався взяти під контроль бурхливу стихію національно-визвольної і соціальної боротьби; залучити на свою сторону православне духовенство й українське панство. Так, 20 липня гетьман видав універсал про заборону чинити шкоду в маєтках князя В. Д. Заславського: «А якщо ж стане відомо полковникові, що хто-небудь з його полку чи який-небудь його загін вчинить несправедливість, то такі винуватці за найменшої скарги (на них) повинні будуть покарані згідно Статей про устрій Війська Запорозького (підкреслено мною — В. С.). Полковники таких полків повинні застерегти кожного про це. А якщо ж полковник не вчинить належної справедливості, тоді він сам відповість (за таке) своєю головою»³⁴.

Подібні заходи Б. Хмельницького викликали невдоволення і спротив у частини повстанців. П. Ласко, повернувшись на початку липня з Чигирина, розповів А. Кисілю про намір їх окремих загонів «обрати собі іншого старшого»³⁵. Є згадка в джерелах, що в другій половині липня наказний гетьман М. Кривоніс відмовився виконати наказ Хмельницького повернутися до обозу під тим приводом, що «ти не є нашим присягним гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти»³⁶. Гадаю, що ця опозиція М. Кривоноса зміцненню прерогатив гетьманської влади послужила однією з головних причин конфлікту між ними. Проявивши волю й рішучість, Б. Хмельницький не лише добився відкликання наказного гетьмана до свого табору, але й близько 10 — 12 серпня розпорядився прикувати його з 4-ма полковниками до гармати (до речі, це найлегше покарання у Війську Запорозькому за непослух гетьманові). Зрозумівши, що гетьман своїм не поступиться, М. Кривоніс, очевидно, вибачився й після виплати відповідного «штрафу» (викупу) був звільнений на поруки³⁷. Ця перемога Б. Хмельницького, безперечно, сприяла зміцненню гетьманської влади.

Ще один важливий момент. При вирішенні питань протягом липня-серпня він відмовляється від скликання «чорної» ради, обмежуючись нарадами із старшиною. На цей новий аспект політичної діяльності гетьман звернув увагу посланців А. Кисіля: «Не так у нас тепер діється, як (це було) здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся»³⁸. За свідченням шляхтича Кордиша (28 серпня), полонені козаки повідомили, що тепер з черню Б. Хмельницький ради не має, «чого перед цим не було, бо завжди чернь домагалася того, що з нею радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду»³⁹. Однак сказане не означає, що він дозволяв собі легковажити позицію основної маси війська, яка з другої половини серпня все настирливіше виступала проти замирення з Польщею⁴⁰. «Влада Хмельницького, — відзначав польський історик другої половини XVII ст. В. Коховський, — не завжди була незалежною, часом змушений був те чинити, що бунт говорив»⁴¹.

Внаслідок перемоги під Пилявцями (21 — 23 вересня) й походу української армії до стін Львова й Замостя, боротьби народних мас Західного регіону на середину листопада майже всі етноукраїнські землі були визволені від польського панування. Вперше з часів розпаду Русі реальною стала можливість їх об'єднання у межах національної держави. Як застерігав анонімний автор трактату «Дискурс про сучасну війну козацьку чи хлопську», правлячі кола Речі Посполитої, повсталі українці могли створити «собі нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство»⁴². Однак на цей час національна державна ідея ще не сформувалася й не стала наріжним каменем політичної програми Б. Хмельницького та його соратників. Не маючи думки «про повну державну самостійність України»⁴³, вони продовжували залишатися у полоні автономізму. Тому осіння кампанія проводилася в основному з метою домогтися реформування державного устрою Речі Посполитої: запровадження абсолютизму й визнання, очевидно, за козацькою Україною таких же прав, які мала Литва. Причому ці сподівання пов'язувалися з обранням на трон короля спочатку московського царя, пізніше трансільванського князя, а коли вони стали примарними, — королевича Яна Казимира⁴⁴. Не слід ігнорувати того факту, що в очах козацтва зміни на краще пов'язувалися лише із зміцненням королівської влади. В листі до Яна Казимира від 15 листопада гетьман переконував його в необхідності добиватися того, щоб «не було тих побічних королів» і «зволив бути самодержцем, як і інші королі (підкреслено мною — В. С.), а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі...»⁴⁵.

Намагаючись уникнути продовження воєнних дій взимку, Б. Хмельницький вирішив укласти перемир'я з Яном Казиміром, задовольнившись обіцянками останнього піти назустріч проханням Війська Запорозького. Звертає увагу на себе той факт, що коли 19 листопада до нього прибув королівський посол Я. Смяровський, то він спробував провести з ним переговори не на «чорній» раді, а у вузькому колі старшини. До речі, на цю раду 21 листопада не були запрошені окремі полковники (М. Кривоніс, П. Головацький), котрі виступали проти залишення Західного регіону. Під час переговорів порівняно швидко вдалося домовитися про припинення воєнних дій й повернення армії «в Україну». Проте через кілька годин зібралася «чорна» рада, яка почала домагатися від Б. Хмельницького, щоб він ознайомив її із змістом королівського листа. Гетьман змушений був погодитися. Уважно вичитувалося кожне слово і коли побачили під листом печатку шведського королівства, а не польського короля (Ян Казимир належав до династії Ваза, що правила у Швеції і Польщі, а офіційно його було проголошено королем лише 20 листопада), то обуренню присутніх не було меж. Вони заявили, що не вірять послові, котрий з'явився для введення їх в оману, і вимагали затримати його для з'ясування ситуації. Переляканий Я. Смяровський почав переконувати раду, що прибув за дорученням Яна Казимира. У його підтримку виступив також Б. Хмельницький, йому вдалося переконати присутніх козаків у щирості слів посла. Заспокоївшись, вони розійшлися. Отже, фактично «чорна» рада схвалила прийняте гетьманом і старшиною рішення⁴⁶.

Таким чином, у другій половині 1648 р. у політичному розвитку козацької України виразно окреслилася тенденція до відмови від скликання «чорної» ради й зміцнення прерогатив гетьманської влади. Так, на скликаній військовій нараді під Замостям Б. Хмельницький міг уже заявити: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послушенства всі і ждати моїх наказів!»⁴⁷. Однак, з другого боку, йому постійно доводилося діяти дуже обачно, остерігаючись можливого виступу у війську. За визнанням львівського каноніка А. Г. Мокрського, котрий восени неодноразово зустрічався з ним, хоча Б. Хмельницький «деспотично керує своїм військом з 300 тис. осіб (чисельність явно перебільшена — В. С.), проте він не може бути спокійним за своє життя, яке піддається небезпеці при всякому незначному випадку і при всякому заколоті цієї нищої черні...»⁴⁸.

Безперечно, згода гетьмана на відведення війська на терени «України» була найбільшою політичною помилкою за весь час його гетьманування. І складається враження, що по дорозі з-під Замостя до Києва він почав усвідомлювати, по-перше, трагічні наслідки цього кроку, а, по-друге, себе як повноправного володаря козацької держави. Так, розпорядився залишати залоги в містах на схід від лінії: р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський. В універсалі від 22 грудня до шляхти Б. Хмельницький засвідчив особисту відповідальність за майбутню долю населення західного регіону і право виступити в його захист. Цей процес переосмислення цілей боротьби та ролі в ній власної особи в основних рисах завершується до червня 1649 р. Вперше після загибелі Галицько-Волинської держави під час в'їзду Б. Хмельницького до Києва йому надавалися почесні як українському монархові [1].

Готуючись до майбутніх переговорів з королівським посольством А. Кнсіля, гетьман відмовився від скликання не лише «чорної», але й розширеної старшинської ради. В джерелах є згадка, наче 12 лютого 1649 р. він мав провести нараду з присутніми при ньому полковниками з питання їх доцільності. 20 лютого переговори все-таки розпочалися. Вони показали, що саме в цей час Б. Хмельницький вперше в історії вітчизняної суспільно-політичної думки сформулював наріжні принципи національної державної ідеї, які знайшли подальший розвиток під час квітневих переговорів з московським посольством Г. Унковського. Так, по-перше, у розмовах з королівськими комісарами гетьман чітко засвідчив право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання, в реалізації якого вбачав тепер головну мету своєї діяльності [виб'ю з лядської неволі народ весь руський — тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи"]

По-друге, висловив ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля ("лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде")[^], Під час перебування в Чигирині Г. Унковський з розмов із старшинами і козаками довідався, що польських послів з Переяслава відправили, бо «гетьман і Військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть». Сам Б. Хмельницький сказав московському послові: «А нас Бог від них (Польщі і Литви — В. С.) увільнив — короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, ! ми волею Божою цим від них стали вільні (підкреслено мною — В. С.)» Так було, ж слухно зауважував О. Оглоблин, перекреслено «стару Ягеллонську ідею співіснування трьох народів — польського, литовського й руського (українського та білоруського) в єдиній Речі Посполитій»

По-третє, сформулював положення про соборність Української держави. Маємо свідчення члена польського посольства В. Московського, що гетьман неодноразово наголошував на намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі — народ всієї Русі (підкреслено мною — В. С.)» [3]. Український посол у Московії полковник С. Мужилівський розповідав царським чиновникам: «козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелями своїми поляками боротися всією силою, щоб їм ті місця, де живуть люди православної християнської віри... були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла»

По-четверте, розглядав утворену Українську державу як спадкоємницю Київської Русі. Під час переговорів з Г. Унковським він відзначав можливість замирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України «по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і в неволі бути у них не хочемо»

Звертає увагу на себе той факт, що одночасно з формуванням національної державної ідеї окреслився процес відродження ідеї українського монархізму. Як засвідчують джерела, П. носієм стає Б. Хмельницький, котрий вперше пряме чи опосередковано починає висловлювати думки про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря України. 22 лютого він без натяків заявив польським послам: «Правда то єсть: жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть

єдиновладцем і самодержцем руським (підкреслено мною — В. С.). Дізнавшись про захоплення П. Потоцьким м. Бара, Б. Хмельницький 24 лютого повідомив їм, що «Потоцький нехай тут почекає брата свого старосту каменецького, котрий заволодів моїм містом і проливає кров християнську в моїй Подолії (підкреслено мною — В. С.)». Коли ж мова зайшла про дії гетьманської адміністрації у Києві, він підкреслив: «Я можу розпоряджатися в цьому краї. Київ моє місто, я пан воєвода київський»⁶⁰. Відомий дослідник подій Національної революції Ю. Мицик виявив у Воєводському архіві Кракова свідчення членів польської комісії, що Б. Хмельницький наказав було звертатися до нього у вузькому колі осіб як до «володаря і князя Русинських провінцій (підкреслено мною — В.С.)»⁶¹. Анонімний автор «Історії про панування нещасливе Яна Казимира короля польського» (кінець XVII ст.) наводить дані, що в переговорах з трансільванським посольством гетьман обіцяв допомогти князеві захопити польську корону за умови визнання його (Богдана) незалежним «князем всієї Руської землі» з столицею у Києві⁶². Під час розмови з Г. Унковським він акцентував його увагу на тому факті, що «волею Божою (підкреслено мною — В. С.)» послідному в чолівідіх мені звелено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій начальником бути і над ляхи і над Литвою перемогу мати»⁶³.

Цей, за влучним висловом В. Липинського, «прояв самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького»⁶⁴ починає не лише позначатися на політичному розвитку Української держави, але й формувати у свідомості її населення зародок ідеї національного монархізму. Так, з початку 1649 р. було покинчено з практикою скликання «чорної» ради. Її місце починає займати старшинська рада. Джерела засвідчують заміну ним у травні частини полковників, яким начебто вийшов річний строк перебування на цій посаді⁶⁵, причому він міг його продовжити. Саме гетьман відіграв вирішальну роль у проведенні мобілізації козацьких полків. Відповідно до виданих від його імені універсалів (травень-червень) всім, хто б зробив спробу ухилитися від неї, загрожувала смертна кара⁶⁶.

Окремі свідчення сучасників підтверджують, що весною і влітку 1649 р. Б. Хмельницькому віддавалися почесні, рівнозначні почесням монарху. За визнанням П. Ласка, котрий побував у козацькій Україні, «у тих краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким»⁶⁷. Московський монах А. Суханов повідомляв у липні цареві: «Кругом Бога молять у церквах... у молитвах і в чашах заздоровних згадують гетьмана Зіновія Хмельницького і все благочестиве військо»⁶⁸. У свідомості населення зміцнюється харизматичність постаті гетьмана, утверджується розуміння його влади як окремішньої від польського короля влади володаря України. За даними «Секретної реляції», «хлопство всієї України, своїм минулим щастям покладає надію на Хмельницького... стверджують, що якщо Хмельницький захоче — того всього докаже і поза сумнівом їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити»⁶⁹. У цьому відношенні характерним є звернення 21 серпня козаків до обложених жовнів у Збаражі: «Ляхи, вже не стріляйте, бо вже мир (настав); наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті (підкреслено мною — В. С.)»⁷⁰.

У травні 1649 р. польське військо розпочало військові дії і Б. Хмельницький перейшов у контрнаступ, маючи на меті добитися створення незалежної держави від Перемишля до «Руських кордонів»⁷¹. Тому не випадково нова угода з ханом передбачала заборону татарам чинити грабежі й брати ясир на всіх українських землях аж до Вісли⁷². Коли б дійшло до переговорів з Річчю Посполитою, мав домагатися визнання королем удільності витвореного Руського князівства⁷³. У «Щоденнику» литовського канцлера А. С. Радзивілла знаходимо інформацію про існування серед наближених до гетьмана старшин ідеї перетворення «князівства Литовського» в складову частину Української держави (ймовірно як суб'єкта федерації)⁷⁴.

Все ж реалізувати національну ідею навіть після блискучої перемоги під Зборовом (15 серпня) не вдалося. Зловісну роль відіграв геополітичний фактор, бо Іслам-Гірей виступив противником незалежності України. Він добре

усвідомлював, що її поява на північних кордонах ханства покладе кінець грабежу українських земель й торгівлі ясиром. Враховуючи це, хан вирішив проводити політику «рівноваги сил» у боротьбі України з Річчю Посполитою, що вела б до їх взаємного виснаження й дозволяла Криму відігравати важливу роль у Південно-Східній і Східній Європі⁷⁵. Тому не лише сам пішов на переговори з королем, але й присилував Б. Хмельницького взяти у них участь і піти на серйозні поступки. За визнанням А. С. Радзивілла, «важкою була справа з козаками. І якби татари їх не схиляли, ніколи б не поступилися перед королівською повагою (підкреслено мною — В. С.)»⁷⁶. Відповідно до укладеного 18 серпня договору, територія козацької України складалася з Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Чисельність козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб; шляхта дістала право повернутися до маєтків; селяни і міщани були зобов'язані виконувати до-революційні повинності; питання ліквідації унії відкладалося до рішення сейму. Не вдалося також добитися фіксації статті про позитивність влади Б. Хмельницького⁷⁷.

Все ж, незважаючи на велику політичну невдачу, одержана автономія дозволяла українському урядові продовжувати боротьбу за незалежну Україну. Тому не випадково у ситуації, що склалася, гетьман першорядного значення надавав зміцненню державних інституцій, розробці підвалин соціально-економічної політики, спрямованої на запобігання вибуху громадянської війни. До початку 1650 р. він здійснив реорганізацію адміністративно-територіального устрою: було сформовано 16 полків, які до кінця Національної революції становили територіальне ядро козацької України. На кінець 1650 р. завершується (в основних рисах) творення інших державних інституцій. Вся повнота влади належала українській, а не польській адміністрації. Глухівський сотник у квітні 1651 р. слушно дорікав севському воєводі Т. Щербатову, чому, пишучи до «нас, у нашу землю», все ж «не до нас пишеш, до старост да до подстаростих, которіе уже третій рок як за Вислу поутекали. А до господаря нашего не пишеш пана Богдана Хмельницького, гетмана всего Войска Запорозкого, і пана Мартина Небаби, полковника черниговского, также Войска Запорозкого. Теди живіт подружкий і знайте як писат»⁷⁸. Безсумнівно, створення національної держави як спадкоємниці княжої Русі було «найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавности й національного поневолення»⁷⁹.

В її політичному розвитку продовжує зміцнюватися влада Б. Хмельницького й утверджуватися монархічна ідея. За словами автора «Історії про панування нещасливе...», «вся Русь називала його рятівником»⁸⁰. Литовський канцлер у вересні 1650 р. змушений був визнати, що гетьман мав «слухняних собі усіх русинів (підкреслено мною — В. С.)», котрі завжди були готові «виконувати його волю»⁸¹. Ротмістр С. Чарнецький повідомляв, очевидно на початку 1650 р., хенцінському старості: «Війни жодної із своїми не мав і мати не буде, бо всі його як Бога шанують (підкреслено мною — В. С.); у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському (?) так управляє, як і в Чигирині...»⁸². Венеціанський дипломат А. Віміна, який вів з Б. Хмельницьким переговори у червні 1650 р., помітив, що той тримав військо «в дисципліні суворими покараннями» і саме йому «належало вирішення важливих справ». Тому зробив висновок: «він — справжній володар»⁸³. Не можна проігнорувати й висловлених щодо прерогатив влади гетьмана міркувань М. Потоцького та Яна Казимира. Так, перший з них у жовтні 1650 р. підкреслював: «Панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх»⁸⁴. А король у зверненні до сенаторів від 10 листопада не приховував обурення тим, що він, «не допускаючи панів до їхніх маєтків, робить себе володарем»⁸⁵.

Справді, Б. Хмельницький вживав рішучих заходів для зміцнення суверенності козацької України й неухильно проводив курс на зосередження у своїх руках всієї повноти державної влади. Так, в одному з джерел є згадка, що в кінці 1649 р. розпочалося карбування національної монети, на якій «на

одному боці — меч, а на другому боці його Богданове ім'я»⁸⁶. Вдалося паралізувати заходи королівської адміністрації по збору до скарбниці Речі Посполитої податків, що завдавало їй відчутних збитків⁸⁷. Звертає увагу на себе рішучість, з якою Б. Хмельницький добивався виконання прийнятих ним рішень. Для прикладу доцільно навести зміст наказів від 6 червня і 2 серпня 1650 р. чернігівському та білоцерківському полковникам. У першому з них гетьман вимагав: «Грозно приказуем и пеняем полковнику черниговскому... Конечно приказую тебе приятством, чтобы еси старших заводчиков переимал и в Киев отослал, к чему приказал есми помочным быть и киевскому полковнику... А естли того не учинеш оберегать и с ними заодно случать и шляхту и подданных обидить и во владеньях их волю от них отнимать, и ты и сам и с ними той же казни достоен будешь. И тебе конечно все исполнять против нашего указа (підкреслено мною — В. С.)»⁸⁸. В другому суворо попереджав адміністрацію Білоцерківського полку: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло (підкреслено мною — В. С.)»⁸⁹.

Джерела підтверджують, що при прийнятті рішень Б. Хмельницький все менше зважав на думки тих чи інших полковників. За даними шляхтича Ф. Некецького, який під Берестечком перейшов на бік поляків, у війську «радили не полковники, а гетьман»⁹⁰. А. Кисіль у жовтні 1650 р. констатував: «Його авторитет такий (великий), що лише він скаже, мусять зробити»⁹¹. Без його відома полковники не мали права вирішувати більш-менш важливі справи державного життя. Про це промовляє відповідь миргородського полковника М. Гладкого путівльським воеводам, котрі звернулися до нього з пропозицією створити суд для розгляду прикордонних суперечок (1650 р.): «Про що я не знаю і розпоряджень від його милості пана Богдана Хмельницького, гетьмана Війська... Запорізького, не маю. А так, о чом вам потрібно, пишеть до його милості пана гетьмана до Чигирина; коли мені розкаже його милість пан гетьман до вас зослати, відразу я зошлю людей розумних, письменних, а без наказу пана гетьмана не почну нічого»⁹².

Ще одне важливе спостереження: Б. Хмельницький вважав свою залежність від польської корони чисто формальною. 1 серпня 1650 р. він відверто повідомив посланцям магнатів: «Я вільний підданий, кому захочу, тому й буду підданим»⁹³. У травні наступного року під час бесіди з посланцями М. Потоцького на його докір: «Чому не пишеш до короля?» відповів: «А чому король не пише до мене?»⁹⁴.

З літа 1650 р. почав замислюватися над питанням про встановлення династичного зв'язку з молдавським господарем В. Лупу шляхом одруження сина Тимофія з його донькою Розандою⁹⁵.

Тим часом відбувалося утвердження у свідомості козацтва погляду на його владу, як владу, дану від Бога. Свідченням цього може служити зауваження, зроблене у середині жовтня 1650 р. членом українського посольства до короля чигиринським хорунжим Василем у розмові з М. Потоцьким. У відповідь на закид коронного гетьмана, що козаки «ніколи не притримувалися присяги нікому і своїх гетьманів скидали, вбивали, топили і це саме вчините з Б. Хмельницьким, бо я вже їх кілька десятків пам'ятаю», Василь промовив: «Правда, бувало те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак цей гетьман від Бога даний і (ним) гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине (підкреслено мною — В. С.)»⁹⁶.

Утвердження самодержавних рис гетьманської влади відбувалося не так легко й просто, як це може здатися на перший погляд. Йому доводилося постійно зважати на сильний тиск з боку поспільства, тим паче що воно рішуче виступало проти умов Зборівського договору, які стосувалися відновлення старих соціально-економічних відносин. Особливо складним

становище Б. Хмельницького було у другій половині лютого — першій половині березня 1650 р., коли стався виступ запорожців, які проголосили гетьманом Худолія. Під час проведення розширеної старшинської ради у Києві ледь не дійшло до скликання «чорної» ради. Щоб запобігти їй, гетьману довелося вдатися до застосування сили. Лише після схоплення Худолія й придушення повстання на Запоріжжі вдалося повністю опанувати ситуацію⁹⁷. Однак при цьому слід відзначити, що цей та інші виступи спрямовувалися не на обмеження прерогатив влади Б. Хмельницького, а проти окремих проявів його соціально-економічної політики.

Наприкінці 1650 р. гетьман вперше зустрічається з протидією групи старшин курсу на виборення незалежності від Польщі та зосередження в його руках, по суті, самодержавної влади. Про це промовляє ряд джерел. За даними шведського дипломата І. Майєра, на одній з рад полковник М. Гладкий начебто закинув Б. Хмельницькому таке: король у Польщі є і залишиться нашим королем і володарем, а тобі ніколи не стати нашим королем; залишишся для нас братом і товаришем⁹⁸. Посол Я. Радзивілла, побувавши у березні 1651 р. у гетьмана, повідомляв у «реляції», що на зібраній старшинській раді більшість висловилося проти боротьби з Польщею⁹⁹. Захоплені напередодні битви під Берестечком у полон козаки відзначали факт прагнення старшин замиритися з Яном Казиміром. Останні нарікали також на те, що гетьман не радиться з ними. І що цікаво: з метою подолання цього спротиву Б. Хмельницький вдався до скликання «чорної» ради. Вона відбулася 26 травня й рішуче висловила у підтримку позиції гетьмана. Після чого він усунув частину пропольськи настроєних полковників з посад¹⁰⁰.

У критичний час після Берестечкової катастрофи (в умовах наступу польської і литовської армій) пройшла випробовування на міцність віра українців у спроможність Б. Хмельницького врятувати ситуацію. Серед частини козаків і покочаних селян і міщан у кінці липня дістала поширення думка про доцільність зібрання на Масловому Ставі «чорної» ради й переобрання на ній гетьмана¹⁰¹. Проте він з дивовижною оперативністю опанував політичну ситуацію й зумів протягом серпня-вересня 1651 р. добитися дальшого зміцнення свого авторитету. Б. Хмельницький рішуче припинив спроби київського митрополита С. Косова втручатися у керівництво полками, що захищали Київ¹⁰². Про силу поваги козацтва до нього, віри в його особливу роль у боротьбі за незалежність свідчить хоча б той факт, що рядові козаки і полковники вмовляли гетьмана 28 вересня 1651 р. не їхати до польського табору для підписання договору, побоюючись можливої розправи над ним. За свідченням польських посланців, які перебували в українському обозі, вони без кінця просили: «Наш володарю, не йди до ляхів». Коли ж ці посланці хотіли заспокоїти їх тим аргументом, що, мовляв, у них залишаються заложниками представники знатних у Речі Посполитій родин, то почувши горду відповідь: «3000 Потоцьких і Собеських не варті нашого добродія п(ана) гетьмана»¹⁰³.

Однак умови Білоцерківського договору, що передбачали зведення нанівець політичної автономії козацької України (територія її обмежувалася Київським воєводством), скорочення реєстру до 20 тис. осіб та повернення панства до маєтків, викликали сильний спротив з боку населення й частини старшини. У вкрай напруженій обстановці Б. Хмельницький намагався не допустити громадянської війни (за його словами, «Русі з Руссю») ¹⁰⁴. Тому, з одного боку, вдавався до суворих репресій проти новоявлених гетьманів, а з другого, — домагався від польського уряду поступок козацтву. В квітні 1652 р. серед старшин радикального угруповання визріває план його усунення. Ця змова була розкрита і за рішенням старшинської ради в середині травня її учасники були страчені. В даному разі звертає увагу на себе той факт, що рада, по суті, лише підтвердила смертний вирок, винесений їм раніше гетьманом¹⁰⁵. Усвідомивши, що збереження умов договору неминуче увергне суспільство у вир громадянської війни, він переходить у наступ і 2 червня 1652 р. під Батогом завдає поразки польській армії. Ця перемога викликала

масове повстання мешканців козацької України і до початку липня вся її територія визволяється від польського панування. Українська держава виборола незалежність. Водночас гетьман пішов на визнання найголовніших завоювань селянства.

З того часу й до смерті Б. Хмельницького (6 серпня 1657 р.) відбувся неухильний процес зміцнення самодержавності влади, чому сприяла харизматичність його постаті в очах населення. «Так вважала собі Русь, що той Хміль Богом даний, — писав один з панів, очевидно, у травні-червні 1652 р., — що то (він) від Бога даний для їх визволення (підкреслено мною — В. С.)»¹⁰⁶. Близько 1669 — 1670 рр. невідомий автор трактату «Думка певної особи», котрий належав до польської політичної еліти, писав: «А чого б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?» Відповідь: «Тому, що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: «Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо нас з неволі, ніби фараонової, вивів». Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити пащини, кажучи, що то був Пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г(осподом) Богом від обіду і до вечері (підкреслено мною — В. С.)»¹⁰⁷.

Після одержаної перемоги Б. Хмельницький намагався схилити уряд Речі Посполитої до визнання самостійності козацької України, що, на його думку, дозволило б «і нам, і Речі Посполитій жити у спокої»¹⁰⁸. Польний гетьман С. Потоцький в одному з листів скаржився, що «цього чоловіка не нахилить до щирої покори й миру жодні докази»¹⁰⁹. Досвідчений польський агент С. Щитницький восени 1652 р. звертав увагу канцлера на мету діяльності гетьмана: «Задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до московських кордонів і більше того, ця удільність землі має бути визначена між ними кордоном... (підкреслено мною — В. С.)»¹¹⁰.

Протягом 1652 — 1653 рр. гетьман посилює централізацію влади. Окремі джерела засвідчують його право скасовувати рішення старшинських рад. Так, влітку 1653 р. рада винесла смертний вирок Д. Виговському, але генеральний писар І. Виговський «упрохав у гетьмана від смерті»¹¹¹. Знову зустрічаємо згадку, що восени 1652 р. Б. Хмельницький «привласнив собі права» польського короля, бо розпочав карбувати українську монету¹¹². Він думав про створення 50 тис. регулярної армії, яка б утримувалася на державні кошти¹¹³. Продовжував активно діяти у напрямку реалізації потаємних задумів щодо встановлення владарювання династії Хмельницьких. Керуючись цим, прагнув до родинних зв'язків з представниками зарубіжних державних еліт. Не виключено, що мета шлюбу сина з Розандою (серпень 1652 р.) «полягала не лише у претендуванні Тимоша на молдавський престіл, але й способі поєднання — шляхом посвоячення — з фактичним правителем Литви» Я. Радзивіллою¹¹⁴. У джерелах є натяки на наміри гетьмана добитися для сина господарського престолу у Валахії¹¹⁵.

Гадаю, що йдучи на зближення з Портою (уряд якої, до речі, надав Б. Хмельницькому «титул князя Руського»)¹¹⁶, гетьман, окрім всього іншого, сподівався (приймавши її протекцію) домогтися юридичного оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Він не тому відмовлявся від пропозиції іноземних володарів проголосити себе князем, що не прагнув до встановлення монархічної влади (коли говорив, що «на господарстві бути не пристойть — не тієї природи людина»¹¹⁷, то, безперечно, лукавив), а тому, що усвідомлював: по-перше, в Українській державі немає соціально-політичної сили, яка б виступала носієм й опорою князівської влади; по-друге, отримання князівського титулу з рук іноземного монарха поставило б під сумнів його легітимність. Тому Б. Хмельницький обрав інший шлях: добитися перетворення гетьманської влади, що зросла на національному ґрунті й дістала визнання і підтримку з боку більшості населення, у спадкову монархію. Однак і цього досягти було надзвичайно

складно, бо протидіяла могутня сила в особі республіканських традицій Війська Запорозького та олігархічних устремлінь старшини. В умовах відсутності соціально-активної опори для утвердження монархічного механізму влади Б. Хмельницький приділяє особливо велику увагу формуванню її ядра — власного клану (кола осіб, безпосередньо чи опосередковано об'єднаних родинними зв'язками), на що першим звернув увагу Я. Дашкевич¹¹⁸.

Становище Української держави на осінь 1653 р. стає критичним. Відстояти її незалежність власними силами не було змоги, а військово-політичний союз з Кримським ханством дедалі згубніше впливав на реалізацію національної ідеї (свідченням цього стали наслідки Жванецької кампанії, що передбачали негайну окупацію козацької України польським військом). Оскільки більшість старшин на скликаних радах виступала проти прийняття турецької протекції¹¹⁹, гетьман змушений був піти на укладення Переяславсько-Московського договору з Росією, що передбачав створення конфедерації обох держав. І він добився в його статтях фіксації права на пожиттєве володіння гетьманською булавою (до часу, коли «судом Божим смерть трапиться гетьманові») ¹²⁰. Так було зроблено важливий крок до запровадження принципу спадкоємності влади. Безперечно, мав рацію О. Оглоблин, коли стверджував, що договір юридично визнавав легітимність влади Б. Хмельницького як єдиного і повновладного володаря України¹²¹.

З цього часу посилюється процес еволюції гетьманської форми правління у монархічну. Так, шляхтич П. Олексич у листі до брацлавського полковника І. Богуна від 16 березня 1654 р. звертав його увагу на зміну політичного статусу влади гетьмана: був раніше вашим товаришем, а тепер «став вашим паном (у розумінні — володарем — В. С.)»¹²². Важливим для нас є визнання С. Косова, зроблене влітку 1654 р. у листі до московського уряду, про Б. Хмельницького як «їх країни начальника і володаря (підкреслено мною — В. С.)»¹²³. У війську утвердилася система не лише призначення гетьманом полковників, але й полковниками — сотників¹²⁴. Є дані, що Б. Хмельницький володів правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави (незалежно від посади, включаючи представників генеральної старшини), якщо той дозволяв собі проігнорувати його розпорядження. Так, наказний гетьман А. Жданович, вислухавши докори російського посла І. Желябужського (літо 1657 р.), чому, мовляв, старшини не повідомили до Москви про політичні плани гетьмана щодо зведення на польський престол трансільванського князя, зауважив: «Всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був»¹²⁵. Подібну думку почули московські дипломати під час переговорів влітку цього ж року з українським посольством від полковника П. Тетері й інших послів, коли почали нарікати на дії Б. Хмельницького. Ті заявили, що нехай самі про це скажуть гетьманові, а «їм всього цього гетьманові вимовити не можна»¹²⁶. Також росіянам пояснили, що Б. Хмельницький «володів усім один, що на каже, то всім військом і роблять»¹²⁷. Гадаю, що польський посол М. Станіславський мав усі підстави застерегти у 1656 р. трансільванського князя Дєрдя II Ракоці у марності його сподівань поставити у залежність від себе гетьмана: «Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природного стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100 тис. військо, перетворитися у слугу і підданого в. кн. милості? (підкреслено мною — В. С.)»¹²⁸. Зазнало змін і титулювання гетьмана. Так, у листі до валаського воєводи К. Щербана від 28 червня 1657 р. воно виглядало вже по-монаршому: «Божою милістю гетьман Військ Запорозьких»¹²⁹.

Зміцнюючи свою владу, Б. Хмельницький все наполегливіше добивався возз'єднання українських земель у межах держави. Досягнення цієї мети стає визначальним напрямком його зовнішньополітичної діяльності. Визволивши восени 1655 р. західноукраїнські землі, він під час переговорів з посольством львівського магістрату 10 жовтня підкреслив той факт, що «вже став володарем всієї Руської землі і її нікому у жодному разі не уступить

(підкреслено мною — В. С.)»¹³⁰. Цю ж думку висловив у листі до львів'ян від 20 жовтня: «Його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою Руську, при цьому я стою»¹³¹. Оскільки через антиукраїнські позиції шведського короля Карла X та вторгнення кримської армії закріпитися у Західному регіоні не вдалося, Б. Хмельницький у наступні роки докладав максимум зусиль, щоб добитися визнання правителями Швеції і Трансильванії західноукраїнських земель складовою частиною Української держави. Так, на початку 1657 р. старшинська рада відхилила пропозицію Карла X укласти договір й вирішила «не вступати з королем у жодні переговори, поки в(аша) кор(олівська) в(еличність) не визнає за ними права на свою стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова аж до Вісли»¹³².

Аналіз джерел не підтверджує поширеної в історіографії думки, наче Б. Хмельницький в останні роки життя відмовився від практики скликання старшинських рад. Протягом 1656 — 1657 рр. вони збиралися щонайменше 5 разів. Гетьман розумів необхідність дотримання традиційних атрибутів, що надавали в очах козацтва легітимності прийнятим рішенням. З цього приводу у листі до коронного гетьмана С. Потоцького від 22 березня 1656 р. він відзначав: «Коли, за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, то його порушити нам приватним чином не можна», бо «у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних старших і молодших рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий (порядок) Військо обґрунтовувало навіть звичаями»¹³³. Інша справа, що роль старшинської ради все більше зводилася до формального схвалення прийнятих Б. Хмельницьким рішень.

Відчуваючи наближення смерті, він вирішив відповідно до козацьких традицій оформити передачу своєї влади сину Юрію. З цією метою у кінці березня 1657 р. гетьман розіслав універсали по полках, щоб на раду до Чигирини прибували не лише старшини, але й «війти і бурмістри». Вона відбулася у другій половині квітня. На ній, за свідченням українського посла у Москві генерального обозного Ф. Коробки, «внаслідок старості і хвороби гетьманство своє здав за радою полковників і всього війська сину своєму Юрію; а нині йому 16 літ, і булаву де йому гетьманську дали; лише де влади йому жодної не мати до тих пір, поки живим буде його батько. А володіти всім і гетьманом називатися і писатися батьку його Богдану Хмельницькому»¹³⁴. Таким чином було зроблено вирішальний крок на шляху утвердження в Україні козацької монархії у формі спадкового гетьманства, започатковано правління династії Хмельницьких.

Зауважу, що нова форма правління не мала серйозної ні соціальної, ні політичної опори в українському суспільстві; вона трималася в основному на титанічній постаті великого гетьмана та вузького кола його однодумців. І справа не в тому, що її не сприйняли козацько-селянські маси. Мені не вдалося виявити джерел, які б засвідчували їхній спротив еволюції республіканської форми правління у монархічну. Гадаю, що в перспективі вони могли стати соціальною опорою спадкового гетьманства. Потрібен був час. Інша справа — позиція політичної еліти, яка у своїй масі не поділяла монархічної ідеї й прагнула домогтися утвердження республікансько-олігархічної форми правління. Побойуючись залізної руки гетьмана, вона, очікуючи на сприятливіші обставини, не наважувалася відкрито виступити проти його політики, хоча таємно інтригувала. Незважаючи на те, що квітнева рада обрала Юрія спадкоємцем влади, з кінця травня серед старшин розгорілася прихована боротьба за булаву. Є дані, наче Б. Хмельницький, дізнавшись про ці зазіхання з боку І. Виговського та полковника Г. Лесницького, ледь не позбавив їх життя¹³⁵. Неспроможним стати виразником і захисником династичних інтересів виявився також створюваний гетьманом клан, якому бракувало солідарності¹³⁶. За таких обставин через кілька місяців після смерті Б. Хмельницького І. Виговський усунув від влади Юрія, зруйнувавши закладені такою важкою працею творця Української держави підвалини монархічного устрою.

Як підсумок висловлю кілька міркувань з приводу закономірного запинання: курс Б. Хмельницького на створення Української монархії був породжений його честолюбством, прагненням до утвердження власної династії чи відображав прогресивну тенденцію політичного розвитку Української держави? По-перше, політична історія козацької України другої половини XVII ст. засвідчила повну неспроможність олігархічної форми правління (в особливо чистому виді вона мала місце під час гетьманування Ю. Хмельницького з вересня 1659 р. по січень 1663 р.) успішно розв'язувати проблеми розвитку держави. Саме за неї виникли найсприятливіші умови для руйнівних процесів отаманства, анархо-охлократизму, втручання іноземних держав у внутрішні справи козацької України.

По-друге, ця ж історія промовляє, що всі більш-менш визначні гетьмани рано чи пізно, керуючись потребою добитися внутрішньополітичної стабілізації й ефективного функціонування державного механізму, приходили до думки про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання останній рис самодержавності, запровадження її спадковості. Наприклад, якщо І. Виговський у жовтні 1657 р. на Корсунській раді (під час виборів його гетьманом) запевнив старшину, що «без вашої військової ради жодних справ не буду робити»¹³⁷, то, відсилаючи своє посольство на варшавський сейм весною 1659 р., доручив йому домагатися, щоб після смерті «без жодних виборів» його рідний брат Данило «успадкував Велике Гетьманство і Київське воеводство», а інший брат Костянтин «успадкував би пільне гетьманство», щоб «на Україні не доходило до вибуху заворушень»¹³⁸. Намагалися зробити свою владу спадковою, а відтак утвердити монархічне начало Д. Многогрішний, І. Самойлович та І. Мазепа. Навіть П. Дорошенко, котрого відомий дослідник Д. Дорошенко назвав «найбільш конституційним гетьманом, який додержувався старих козацьких традицій»¹³⁹, за даними джерел, не лише прагнув «вічного гетьманства» й передачі його «після нього сину і внуку його неодмінно», але виношував також плани «стати удільним князем», «удільним паном і володарем всієї України», домогтися «незалежної ні від кого монархічної влади»¹⁴⁰.

Отже, політика Богдана Хмельницького, спрямована на утвердження в козацькій Україні монархічної форми правління (спадкового гетьманства), хоч і мала особисті цілі звеличення роду, насамперед визначалася глибоким розумінням історичної перспективи розвитку національної держави. В тих конкретно-історичних умовах вона б сприяла консолідації еліти і суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної самосвідомості, відкривала б шлях для запобігання гострій міжусобній боротьбі за гетьманську булаву.

¹ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1992. — № 2. — С. 140.

² Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 81 — 82; S y s u n F. E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku; rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — Wr., War., Kr., Gd., Łódź, 1982. — T. 27. — S. 77 — 78.

³ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 267.

⁴ Мальчевський О. Полонізація української шляхти (1569 — 1648 pp.) // Україна в минулому. — Київ; Львів, 1992. — Вип. 1. — С. 37 — 53; Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 pp. // Феодалізм на Україні: 36. наук. пр. — К., 1990. — С. 79 — 99; A n u s i k S. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w swietle laryfy podymnego z r. 1629 // Przegląd historyczny. — 1985. — T. 76. — Z. 2. — S. 233 — 253.

⁵ Мальчевський О. Назв. пр. — С. 39 — 40; S h u p c z e w s k a H e n r i e t T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVII do potowię XVII w. — War., 1985. — S. 76 — 83.

⁶ Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 91.

⁷ Кашуба М. В. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI — XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. 36. наук.

- пр. — К., 1991. — С. 26 — 51; Л ю б а щ е н к о В. І. Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації на Україні // *Секуляризація...* — С. 52 — 76.
- ⁸ Д а ш к е в и ч Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // *Україна. Наука і культура*. — К., 1993. — Вип. 26 — 27. — С. 51.
- ⁹ Там же. — С. 52; Г р у ш е в с ь к и й М. Культурно-національний рух на Україні в XVI — XVII віці // *Жовтень*. — 1989. — № 4. — С. 91 — 94; І с а с в и ч Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI — XVII ст. — К., 1966. — С. 102; К р и п ' я к е в и ч І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // *УІЖ*. — 1966. — № 2. — С. 82 — 83; П а с л а в с ь к и й І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 116 — 121; С а с П. М. Йосип Верещинський // *Історія України в особах IX — XVIII ст.* — К., 1993. — С. 173; С у с у п Ф. Е. *Ор. cit.* — С. 72, 84, 87.
- ¹⁰ Б р а й ч е в с ь к и й М. Конспект історії України. — К., 1993. — С. 72; О г л о б л и н О. Українсько-московська угода 1654 // *Літературна Україна*. — 1992. — 2 липня.
- ¹¹ Б о п л а н Г. Л. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 67.
- ¹² Н а л и в а й к о Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 256.
- ¹³ *Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* — К., 1896. — Вип. 2. — С. 230.
- ¹⁴ Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. Вернадського (далі — ЦНБ). ІР, ф. 11, 13402, арк. 327, 336, 372, 460; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — М., 1953. — Т. 1. — С. 180 — 184; Н а т и к а ч П. Проблема формування суспільно-політичних поглядів селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина*. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 73 — 74; Щ е р б а к В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648 — 1654 рр. — К., 1989. — с. 56 — 81.
- ¹⁵ В е л и ч е н к о С. Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550 — 1648 рр. // *Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550 — 1648 рр. (Дискусія з канадським істориком)*. — К., 1989. — С. 5 — 7.
- ¹⁶ *Дневник Симеона Окольского*. — С. 199.
- ¹⁷ Цит.: Н о г н о в а Е. *Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590 — 1648*. — Opole, 1963. — S. 270.
- ¹⁸ Ф е д о р у к Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.) — Львів, 1993. — С. 7. — Виноска № 3.
- * Детальніше погляди автора на суть, типологію та хронологічні межі цієї події висловлені у таких працях: У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992 (у співавторстві); Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648 — 1657 роки): Дисерт. на здоб. наук. ст. док. іст. наук у формі наук. доп. — К., 1993; Українська національна революція XVII століття: проблема хронологічних рамок // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукр. іст. чит.)* — Київ; Черкаси, 1994. — С. 15 — 19.
- ¹⁹ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 225/11, арк. 65; Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657) (далі — ДБХ). — К., 1961. — С. 31.
- ²⁰ ВУР. — Т. 2. — С. 16; C h r z a s z c z I. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniu uczestnika wyprawy Żółtowodzkiej i naczelnego świadka wypadków // *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*. — Lwow, 1934. — S. 263.
- ²¹ ВУР. — Т. 2. — С. 15.
- ²² Бібліотека музею Чарторийських (далі — БЧ) (Краків). ВР, № 142, арк. 165 — 166, 169, 203; Бібліотека Національна (далі — БН) (Варшава). ВМФ, № 6713; № 143, арк. 744; БН. ВМФ, № 6691; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 225/11, арк. 61 — 61¹.
- ²³ БЧ. ВР, № 142, арк. 169; № 143, арк. 610, 752 — 753; № 2576, арк. 115; ЛНБ. ВР. — ФМФ. — № 2.
- ²⁴ Цит.: К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид. друге, випр. і доп. — С. 225.
- ²⁵ ЦНБ. ІР, ф. 1, 4128, арк. 29; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. (далі — ДОВ). — К., 1965. — С. 85.
- ²⁶ ДБХ. — С. 46.
- ²⁷ Л и п и н с ь к и й В. Україна на переломі 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Відень, 1920. — С. 20 — 22.
- ²⁸ Ф е д о р у к Я. Зовнішньополітична діяльність... — С. 6 — 8.
- ²⁹ БЧ. ВР, № 142, арк. 67; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 225/11, арк. 62; ВУР. — Т. 2. — С. 25; Michałowski J. *Księga pamiętnicza*. — Kr., 1864. — S. 33.
- ³⁰ БЧ. ВР, № 142, арк. 260.
- ³¹ Там же, № 143, арк. 621.
- ³² ЛНБ. ВР, ф. 103, спр. Caneriv X. — № 130; ДОВ. — С. 72.
- ³³ ВУР. — Т. 2. — С. 46.
- ³⁴ М ы ц ы к Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. // *Актуальные проблемы аграрной истории Украины*. Сб. науч. тр. — Днепрпетровск, 1980. — С. 184.
- ³⁵ ВУР. — Т. 2. — С. 47.
- ³⁶ БЧ. ВР. — № 142, арк. 598.

- ³⁷ Там же, № 2576, арк. 270; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 225/II, арк. 121/ ¹; ЦНБ. ІР, ф. 1, 4128, арк. 133.
- ³⁸ БЧ.ВР. — № 143, арк. 568.
- ³⁹ Цит.: Липинський В. Назв. пр. — С. 272 — 273.
- ⁴⁰ БЧ.ВР. — № 143, арк. 63 — 64; Michałowski J. Op. cit. — S. 204.
- ⁴¹ K o s c h o w s k i W. Historia panowania Jana Kazimierza. — Poznań, 1859. — Т. 1. — S. 26.
- ⁴² O s c h m a n n - S t a n i s z e w s k a S. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 — 1668. — Wg., War., Kr., Gd., Łódź, 1989. — Т. 1. — S. 6.
- ⁴³ Т о м а ш і в с ь к и й С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.) — Львів, 1914. — С. 8 — 9.
- ⁴⁴ Липинський В. Назв. пр. — С. 22; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 10 — 11.
- ⁴⁵ ДБХ. — С. 81.
- ⁴⁶ БЧ. ВР, № 143, арк. 476 — 477; ЛНБ. ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 1321/II, арк. 183 — 184 ¹.
- ⁴⁷ Цит.: Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. — Мюнхен, 1954, Львів, 1994. — С. 21.
- ⁴⁸ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К.: 1916. — Вып. 2. — С. 128.
- ⁴⁹ ДБХ. — С. 86 — 87.
- ⁵⁰ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 646/I, арк. 75 — 76; ВУР. — Т. 2. — С. 118.
- ⁵¹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 225/II, арк. 199 ¹.
- ⁵² ВУР. — Т. 2. — С. 118.
- ⁵³ Там же. — С. 117.
- ⁵⁴ Цит.: К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — С. 226.
- ⁵⁵ ВУР. Т. 2. — С. 152.
- ⁵⁶ О г л о б л и н О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.
- ⁵⁷ ВУР. — Т. 2. — С. 117 — 118; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Київ; Відень, 1922. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 146.
- ⁵⁸ Цит.: К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — С. 226.
- ⁵⁹ ВУР. — Т. 2. — С. 154.
- ⁶⁰ Там же. — С. 117 — 119.
- ⁶¹ Цит.: М ы ц ы к Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 годов. — Днепропетровск, 1988. — С. 33.
- ⁶² ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 646/I, арк. 78.
- ⁶³ ВУР. — Т. 2. — С. 154.
- ⁶⁴ Липинський В. Назв. пр. — С. 117 — 120.
- ⁶⁵ М ы ц ы к Ю. А. Анализ архивных источников... — С. 30; Michałowski J. Op. cit. — S. 409.
- ⁶⁶ ВУР. — Т. 2. — С. 200, 215.
- ⁶⁷ ДОВ. — С. 232.
- ⁶⁸ ЛНБ. ВР, ф. 61, спр. Кордуби, № 11.
- ⁶⁹ БЧ. ВР, № 144, арк. 682; БН. ВМФ, № 6719.
- ⁷⁰ Бібліотека Ягеллонського університету (далі — БЯ) (Краків). ВР, № 5, арк. 863; БН. ВМФ, № 2054.
- ⁷¹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 189/II, арк. 264.
- ⁷² Там же, № 3882/II, арк. 58 ¹; R a d z i w i l l A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647 — 1656. — War., 1980. — Т. 3. — S. 193.
- ⁷³ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 3882/II, арк. 58 ¹.
- ⁷⁴ R a d z i w i l l A. S. Op. cit. — S. 206.
- ⁷⁵ Ф е д е н к о П. Триумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. — 1990. — 12 серпня; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 190 — 191.
- ⁷⁶ R a d z i w i l l A. S. Op. cit. — S. 211.
- ⁷⁷ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ), ф. 1230, оп. 1, спр. 136, арк. 1; спр. 194, арк. 43; ДБХ. — С. 130 — 131.
- ⁷⁸ ВУР. — Т. 3. — С. 25 — 26.
- ⁷⁹ О г л о б л и н О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.
- ⁸⁰ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 646/I, арк. 129.
- ⁸¹ R a d z i w i l l A. S. Op. cit. — S. 270.
- ⁸² Архів головний актів давніх (далі — АГАД) (Варшава), ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 44.
- ⁸³ М о л ч а н о в с к и й Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. — 1900. — Т. 68. — № 1. — С. 73 — 74.
- ⁸⁴ АГАД, ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 70.
- ⁸⁵ ДОВ. — С. 355.
- ⁸⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮиЗР). — СПб., 1862. — Т. 3. — С. 408.
- ⁸⁷ АГАД. ф. 3, № 35, № 35, арк. 75 ¹.

- ⁸⁸ ДБХ. — С. 170.
- ⁸⁹ Там же. — С. 182.
- ⁹⁰ Архів Інституту історії НАН України (далі — АІІ), оп. 3, спр. 58, арк. 192.
- ⁹¹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/ІІ, арк. 326.
- ⁹² Цит.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 239.
- ⁹³ ЦНБ. ІР, ф. 11, 13698, арк. 10.
- ⁹⁴ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 2286/ІІ, арк. 154.
- ⁹⁵ Смолий В. С., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 226 — 228.
- ⁹⁶ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/ІІ, арк. 321¹.
- ⁹⁷ БЧ. ВР, № 143, арк. 484 — 490; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі — ПКС). — К., 1898. — Т. 2. — С. 569.
- ⁹⁸ Архив Южной и Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 48.
- ⁹⁹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 189/ІІ, арк. 464.
- ¹⁰⁰ АІІ, оп. 3, спр. 9, арк. 257; ЦДІАУ, ф. 1230, оп. 1, спр. 334, арк. 57 — 58; ЦНБ. ІР, ф. 11, 13699, арк. 9.
- ¹⁰¹ ПКС. — Т. 2. — С. 592; Grabowski A. Starożytnosci historyczne Polskie. — Kr., 1840. — Т. 1. — С. 337.
- ¹⁰² Акты ЮИЗР. — Т. 3. — С. 472.
- ¹⁰³ Библиотека Польской академии наук (далі — БПАН) (Краків). ВР, № 2253, арк. 92; БН. ВМФ, № 31187.
- ¹⁰⁴ ДБХ. — С. 252.
- ¹⁰⁵ АІІ, оп. 3, спр. 10, арк. 263, 273 — 274; ДОВ. — С. 645; Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3. — С. 235; Памятники, изданные Временной комиссиею для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1852. — Т. 3. — С. 8.
- ¹⁰⁶ БПАН. ВР. — № 1275, арк. 40¹; БН. ВМФ, № 22883.
- ¹⁰⁷ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 5.
- ¹⁰⁸ ДБХ. — С. 267.
- ¹⁰⁹ АГАД, ф. 559, № 3036, арк. 148.
- ¹¹⁰ БЧ. ВР, № 146, арк. 241 — 242; ВМФ, № 6706.
- ¹¹¹ ВУР. — Т. 3. — С. 301.
- ¹¹² АГАД, ф. 559, № 3036, арк. 148.
- ¹¹³ БЧ. ВР, № 142, арк. 54.
- ¹¹⁴ Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — Київ; Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 83.
- ¹¹⁵ АГАД, ф. 3, № 33, арк. 89¹; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. 12. — С. 203, 206.
- ¹¹⁶ АГАД, ф. 3, № 33, арк. 90.
- ¹¹⁷ Цит.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 237.
- ¹¹⁸ Дашкевич Я. Клан Хмельницького... — С. 78 — 92.
- ¹¹⁹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 189/ІІ, арк. 628, 636; Michalowski J. Op. cit. — S. 665 — 666.
- ¹²⁰ ВУР. — Т. 3. — С. 568.
- ¹²¹ Оглобин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року // Український історик. — 1965. — № 3 — 4. — С. 11 — 14.
- ¹²² Акты ЮИЗР. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 556.
- ¹²³ Цит.: Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. — М. 1870. — С. 86 — 87.
- ¹²⁴ Акты ЮИЗР. — Т. 10. — С. 678; СПб., 1879. — Т. 11. — Прилож. — С. 740.
- ¹²⁵ Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1261, 1264.
- ¹²⁶ Акты ЮИЗР. — Т. 11. — Прилож. — С. 746.
- ¹²⁷ Там же. — С. 764.
- ¹²⁸ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI — XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 36.
- ¹²⁹ ДБХ. — С. 592.
- ¹³⁰ Жерела... — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 138.
- ¹³¹ ДБХ. — С. 457.
- ¹³² Архив ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 205 — 206.
- ¹³³ БЧ. ВР, № 1656, арк. 211; БН. ВМФ, № 16460.
- ¹³⁴ АІІ, оп. 3, спр. 19, арк. 11; спр. 31, арк. 89.
- ¹³⁵ Архив ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 313 — 314, 321; Акты ЮИЗР. — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 189.
- ¹³⁶ Дашкевич Я. Клан Хмельницького... — С. 91.
- ¹³⁷ Акты ЮИЗР. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 43.
- ¹³⁸ Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 347.

¹³⁹ Дорощенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

¹⁴⁰ БЧ. ВР, № 168, арк. 678; БН. ВМФ. — № 7600 (З архіву дніпропетровського дослідника В. Брехуненка); ЦНБ. ІР, ф. 11, 13886; Акты ЮиЗР. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 66, 138; СПб., 1877. — Т. 9. — С. 43; Санин Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина (Матеріали Міжн. наук. конф.). — К., 1993. — Вип. 2. — С. 24.

О. М. Апанович (Київ)

Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників

«... Таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих Його намірів і призначень. Він, маючи незвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у справах національних — досконалий політик, а на війні — безстрашний і заповзятливий вождь. Хоробрість його дорівнювала байдужості. У звиятах своїх ніколи не чванився, а в невдачах зовсім не журився... Терпеливість його в найтяжчих трудах і подвигах ніяк його не зраджувала. Голод і спрагу, холод і спеку зносив він з досконалим спокоєм. Отчизну свою і народ так любив, що спокоєм своїм, здоров'ям і самим життям завше йому жертвував без найменшого нарікання. Словом сказати, був найліпший у народі верховний начальник, а у війську безприкладний вождь».

Історія Русів / Пер. І. Драча. — К., 1991. — С. 190.

Богдан Хмельницький народився на Чигиринщині в родині дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який служив осадником у корсунсько-чигиринського старости магната Яна Даниловича. Пізніше М. Хмельницький став чигиринським підстаростою. Хутір Суботів був його родовим маєтком, де, ймовірно, 27 грудня 1595 р. з'явився на світ майбутній гетьман України.

Чигиринщина була степовим прикордонням. Поряд розкинулось Дике поле. Там панували татарські ханські орди, які систематично нападали на українські землі. Кримське ханство було васалом султанської Туреччини — Османської імперії, яка мала агресивні наміри щодо України.

Все населення прикордоння було озброєне і брало участь в обороні країни. Його більшість, як і взагалі Черкащини та Канівщини, становили козаки. Вони жили за своїми законами, мали самоврядування, працювали на власній землі без феодалного примусу.

Б. Хмельницький з дитинства увібрав у себе це вільне повітря покаянної України. Мати його була козачкою з Переяслава. Богдан загартувався у небезпечних умовах степового прикордоння, де виживали найсміливіші, найміцніші. М. Хмельницький, помітивши у сина великі здібності до навчання, дав йому високу, як на той час, освіту. Спочатку це була школа при одному з монастирів Києва. Там Богдан навчився читати і писати, здобув початкові знання з історії українських земель, дізнався про гоніння католицької та уніатської церков, польських та ополячених українських магнатів на православну віру. Потім — єзуїтський колегіум у Львові, класи граматики, поетики та риторики. Тут Богдан опанував польську мову і добре засвоїв латинську, що була тоді мовою науки й дипломатії. Чужа віра не заповонила свідомості юнака. Він розумів, що єзуїти та єзуїтські колегіуми ведуть боротьбу проти української культури і духовності. Тому пізніше, вже на визволеній території України, він добивався їх закриття. Натомість дуже